

İBN ATIYYE'NİN TEFSİRİNİN ŞİİRLE İSTİŞHAD YÖNTEMİ AÇISINDAN DEĞERİ

The Value of Ibn al-'Atiyyah's Qur'ânic Interpretation in the Light of Method of Quotation with Poem (*Istishhâd*)

Harun ÖĞMÜŞ*

ABSTRACT

The work on Qur'ânic interpretation called *al-Muharrar al-Wajîz fî Tafsîr al-Kitâb al-'Azîz* by Abû Muhammad Abd al-Haqq Ibn Ghâlib Ibn al-Atiyyah al-Ghîrînâtî (d. 541/1146), is usually compared with Jar Allah al-Zamahsharî's *al-Kashshaf*. Although *al-Muharrar* is mainly concerned with narrative interpretation, it is one of works which frequently cites poem as evidence (*istishhâd*). In this article, we shall explore the passages where poems have been quoted as an evidence of a particular meaning for particular word(s) in this work. Besides, it is found out that the most significant source of Ibn al-Atiyyah when he is quoting the poems is Tabârî's *Tafsîr*. It is also concluded that Ibn Atiyyah the author of *al-Muharrar* sometimes makes important observations and significant analyses about *shawâhid*, i.e. the poems quoted as way of evidence.

Key Words: Ibn al-Atiyyah, Qur'ânic Interpretation (Tafsîr), Poem, Lexicon, Grammar.

Anahtar Kelimeler: İbn Atiyye, tefsir, şiir, lûgat, gramer

GİRİŞ

Nüzûlünden beri Kur'ân-ı Kerîm'i yorumlama amacıyla çeşitli tefsir ekolleri oluşmuştur. Bunlardan biri de filolojik tefsirdir. Bu tefsir türünün tâ baştan îtibâren başvurduğu yöntemlerin en önemlilerinden biri şiirle istîşhâddir.

Sahâbe devrinde bile tefsirde şiirden faydalandığını gösteren rivâyetler¹ olmakla birlikte bu yöntemi yoğun olarak uygulayanlar, hicrî ikinci asırda Basra ve Kûfe'de gelişen nahiv mezheplerine mensup Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ (ö. 210/825), Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ (ö. 207/822) ve Ebû'l-Hasen el-Ahfeş (ö. 215/830) gibi ilim adamları olmuştur. Onlar, şiire önce gramer kâidelerini

* Yrd.Doç.Dr., Şırnak Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi.

¹ Bk. Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm, *Kitâbü Fedâilî'l-Kur'ân*, nşr: Mervan el-Atiyye ve arkadaşları, 1. Baskı, Dimeşk: Dâru İbn kesîr, s. 343; Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ensârî, *el-Câmi' li-Ahkâmî'l-Kur'ân*, I-XX, 3. baskı, Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye, 1967, X, 110.

belirlemek için baş vurmuşlar, sonra da bu sâhadaki birikimlerini Kur'ân'ın yorumlanmasında kullanarak literal tefsirler yazmışlardır.

Şiir Kur'an ve hadiste yerildiği için bu yöntemi tasvip etmeyenler olmuşsa da² bunların çok ağırlığı olmamış ve şiir târih boyunca özellikle dirâyet tefsîrinin mürâcaat kaynaklardan birini teşkil etmiştir.

Tefsirciliği Cârullah ez-Zemahşerî (ö. 538/1143) ile mukâyese edilen Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib İbn Atıyye el-Gırnâtî'nin (ö. 541/1146)³ *el-Muharrerü'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz* adıyla bilinen eseri, daha çok rivâyet tefsîri olarak takdîm edilse de⁴ İbn Cerîr et-Taberî'nin (ö. 310/922) tefsîrinde olduğu gibi şiirle istişhâda yoğun olarak baş vurulan kaynaklardan biridir.

Yaygın olan görüşe göre Şark'a seyâhat etmemekle birlikte Endülüs'ün bir çok şehrine giderek İbnü's-Sîd el-Batalyevsî (ö. 521/1127) ve İbn Halef (ö. 528/1134) gibi âlimlerde okuyan İbn Atıyye, Endülüs, Mağrib ve Mısır'daki bâzı âlimlerden de yazışma yoluyla icâzetler almış⁵ ve kendisi de talebeler yetiştirmiştir. Meşhur filozof İbn Tufeyl (ö. 581/1185) ve gramerci Kadı İbn Medâ (ö. 592/1196) talebeleri arasında sayılmaktadır.⁶

İbn Atıyye ilmî çalışmalarının yanı sıra zamânının olaylarına da bîgâne kalmamış, yaşadığı çağda Endülüs'e hâkim olan Murâbitların İspanyollara karşı verdiği bir çok savaşa katılmış ve ömrünün sonlarında Endülüs'ün güneyinde yer alan sâhil kentlerinden el-Meriyye'de kadılık yapmıştır.⁷

İyi bir şâir ve edîp de olan İbn Atıyye'nin⁸ tefsîri dışında eserleri olduğu belirtiliyorsa da⁹ bunlardan günümüze gelen, yalnızca hocalarını ve onlardan okuduğu eserleri tanıttığı *Fihrist*'idir. Tefsîri hakkında bir çok araştırma yapılmıştır.¹⁰ Biz, burada, onun eserinin şiirle istişhad yönünü bir makâle çerçevesinde ortaya koymaya çalışacağız.

² Bk. Zerkeşî, Bedruddin Muhammed b. Abdillâh, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, I-IV, nşr: Muhammed Ebû'l-Fadl, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, t. y., II, 160. Geniş bilgi için bk. Öğmüş, Hârûn, *Kur'an Yorumunda Şiirin Yeri (2. Asır Çerçevesinde)*, Basılmamış doktora tezi, M. Ü. S. B. E. 2006, s. 121-123.

³ Bk. Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahrü'l-Muhît*, I-VIII, 2. Baskı, Dâru'l-Fikr, 1983, Baskı yeri yok, I, 9-10.

⁴ Meselâ bk. Zehebî, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, I-II, 1. Baskı, Beyrut: Dâru'l-Kalem, t. y., II, 239; Cerrahoğlu, İsmâil, *Tefsir Usûlü*, 10. Baskı, Ank: TDV Yayınları, 1995, s. 229-230.

⁵ İbn Atıyye, başta babası olmak üzere hocalarını *el-Fihrist* adındaki eserinde tanıtmıştır. Bk. İbn Atıyye, *el-Fihrist*, nşr: Muhammed Ebû'l-Ecfân, 2. Baskı, Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1983, s. 60 vd; ayrıca bk. Abdülvehhâb Abdülvehhâb Fâйд, *Menhecü İbn Atıyye Fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Kâhire: el-Hey'etü'l-Âmme li-Şüûni'l-Metâbi'l-Emîriyye, 1973, s. 42-47, 55-57.

⁶ Abdülvehhâb, s. 90; ayrıca bk. İbn Ferhûn el-Mâlikî, *ed-Dibâcü'l-Müzheb fî Ma'rifeti A'yânı Ulemâi'l-Mezheb*, nşr: Muhammed el-Ahmedî Ebü'n-Nûr, I-II, Kâhire: Dâru't-Türâs, 1972, I, 209.

⁷ İbnü'l-Ebbâr, *el-Mu'cem fî Ashâbi'l-Kâdî el-İmâm Ebî Alî es-Sadefî*, nşr: Franciscus Codera, Matritı, 1885, s. 260; ayrıca bk. İbn Ferhûn, II, 57.

⁸ İbn Hâkân, Ebû Nasr el-Feth b. Muhammed b. Ubeydillâh el-Kaysî, el-İşbîlî, *Kalâidü'l-İkyân ve Mehâsinü'l-A'yân*, nşr: Hüseyin Yûsuf Haryûş, I-IV (2 mücellet), 1. Baskı, Ürdün: Mektebetü'l-Menâr, 1989, s. 655-673.

⁹ Bk. Abdülvehhâb, s. 85.

¹⁰ Yapılan çalışmalar hakkında bk. Birışık, Abdülhamit, "İbn Atıyye el-Endelüsî", *DİA*, XIX, 340.

I. İBN ATIYYE'NİN İSTİŞHÂD YÖNTEMİNİ KULLANDIĞI BAŞLICA ALANLAR

Fihristine göre İbn Atiyye'nin tefsîrinde 1600 civârında beyit ve mısra yer almaktadır.¹¹ Bunların hepsini incelemenin, bir makâlenin hudutlarını aşacağı ortadadır. Bu sebeple bunların içinden 400'e yakın örnek seçip inceledik. Tespitlerimize göre seçtiğimiz bu örneklerin 230'dan fazlası lügatle, 100'den fazlası nahivle, geri kalanı da sarf, belâgat ve kırâat gibi diğer konularla ilgilidir.

İbn Atiyye'nin istişhad yöntemini kullanışı hakkında bir fikir vermek için yukarıdaki alanlardan her birine birkaç örnek verelim:

Meselâ *“Kalpleri bomboş olarak kendilerine bile dönüp bakamaz durumda, gözleri göğze dikilmiş bir vaziyette koşarlar.”*¹² âyetindeki *هَوَاءَ* “hava” kelimesini şöyle açıklar:

“Bu ifâde, yalnızca bir benzetmeden ibârettir. Çünkü onların kalpleri gerçekte hava değildir. Benzetme yönü ise birkaç şekilde açıklanabilir: 1. Onların kalpleri, hayır ve rahmet ümîdinden yoksundur. Dolayısıyla eşyâdan yoksun olması bakımından havaya benzer. 2. Kalpleri, göğüsleri içerisinde kaygıyla deprenip durmakta, — rivâyetlerde belirtildiği üzere — yürekleri ağızlarına gelmektedir. Bu bakımdan dâimâ hareket hâlinde olan havaya benzemektedir. Korkak ve işlerinde tereddüt edip duran pimpirikli kimselerin kalpleri bu iki bakımdan havaya benzetilir.”¹³

Daha sonra İbn Atiyye, bu yorumunu desteklemek için Arap şiirinden birkaç beyit zikreder. Onlardan biri şudur¹⁴:

أَلَا أَيْلُغُ أَبَا سُفْيَانَ عَنِّي فَأَنْتَ مُجَوِّفٌ نَجِيبٌ هَوَاءٌ¹⁵

“Her ne dersem git Ebû Süfyân'a bildir tastamâm:

Sen yüreksiz, korkak, ödle bir adamsın ve's-selâm!”

Kezâ *“Kulumuz Eyyub'u da an. O, Rabbine: Doğrusu şeytan bana bir yorgunluk ve eziyet verdi, diye seslenmişti.”*¹⁶ âyetinde farklı şekillerde okunduğunu belirttiği *كَلْبِنِي* kelimesinin “meşakkat ve sıkıntı” anlamında olduğuna aşağıdaki beyti delil getirir¹⁷:

كَلْبِنِي لَهُمْ — يَا أُمَيَّةَ — نَاصِبٍ وَلَيْلٍ أَقَاسِيَهُ بَطِيءِ الْكُرَاكِبِ¹⁸

¹¹ Bk. Cemâl Tılbe, *Fehârisü'l-Muharrerü'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, 1. Baskı, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1995, s. 190-219.

¹² İbrâhim 14/43.

¹³ İbn Atiyye, *el-Muharrerü'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, nşr: Heyet, I-XVI, Fas, 1977, X, 97-98.

¹⁴ İbn Atiyye, X, 98.

¹⁵ Buradaki Ebû Süfyân, bilinen Ebû Süfyân b. Harb değil, Hz. Peygamber'i (sav) hicveden amca oğlusu şâir Ebû Süfyân b. Hâris b. Abdilmuttalib b. Hâşim'dir. Peygamberimizin (sav) şâiri Hassân b. Sâbit bu beytiyle başlayan şiirinde onun hicivlerine karşılık vermiştir. Bk. Hassân, *Dîvan*, nşr: Abdurrahman el-Berkûkî, 3 Baskı, Beyrut: Dâru'l-Endelüs, 1983, s. 63.

¹⁶ Şâd 38/41.

¹⁷ İbn Atiyye, XIV, 38.

¹⁸ Câhiliye şâirlerinden Nâbigatu'z-Zübyânî'nin Gassânî kralı Hâris'i methettiği kasîdenin matlaı olan tavîl bahrindeki beyit için bk. Nâbigatu'z-Zübyânî, *Dîvan*, nşr: Muhammed Tâhir b. Âşur, eş-Şirketü't-Tûnusiyye, 1976,

“Büyük acım ile yalnız bırak Ümeyme beni

Uzun süren gece vaktinde sen de üzme beni”

İ'lâl kâideleriyle ilgili şu örnek de dikkat çekicidir. İbn Atıyye, وَأَنْظُرْ إِلَى إِلَهِكَ الَّذِي ظَلَمْتَ عَلَيْهِ عَاكِفًا لَنُحَرِّقَنَّهُ ثُمَّ لَنَنْسِفَنَّهُ فِي الْيَمِّ نَسْفًا “Tapmakta olduğun tanrına da bak! Yemin ederim, biz onu yakacağız; sonra da onu parça parça edip denize savuracağız!”¹⁹ âyetindeki ظَلَمْتَ “...olduğun” fiilinin aslen ظَلَمْتَ olduğuna aşağıdaki beyti delil getirmiştir²⁰:

أَحْسَنَ بِهِ فَهِنَّ إِلَيْهِ شَوْسُ²¹

حَلَا أَنْ الْعِتَاقَ مِنَ الْمَطَايَا

“(Gafletle konup göçtü bütün gün kervan

Sezdirmeden izlerdi fakat bir aslan)

Yalnız iyi cins olan binekler sezerek

Ürküp ona doğru baktılar hep yan yan”

Görüldüğü üzere beyitteki أَحْسَنَ “sezdiler” fiilinde aynı cinsten olan iki harften biri düştüğü gibi âyette aynı cinsten olan ظَلَمْتَ “... olduğun” fiilinin lâmlarından biri düşmüş ve fiil ظَلَمْتَ hâline gelmiştir.

İbn Atıyye, nahivle ilgili problemleri istişhad yöntemiyle çözmeye çalışır. Meselâ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا الْأَرْضِ خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا الْأَرْضِ “Gökleri, yeri ve ikisinin arasındakileri altı günde yaratan, sonra Arş'a istivâ eden (ona hükmeden) Rahmân'dır.”²² âyetinde السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ “gökler ve yer” kelimelerini gösteren الْأَرْضِ “gökler” kelimesinin müessennâ oluşunu, السَّمَاوَاتِ “ikisi arasındakiler” ifâdesindeki zamirlerin müessennâ oluşunu, مَا بَيْنَهُمَا “yer” mukâbilinde kullanıldığı için müfret değerlendirilmesinden kaynaklandığını belirtir ve bununla ilgili olarak Arap şiirinden iki delil getirir. Bunlardan biri aşağıdaki beyittir²³:

يُوفِي الْمَخَارِمَ يَرْفُؤَانِ سَوَادِي²⁴

إِنَّ الْمَنِيَّةَ وَالْحُتُوفَ كِلَاهُمَا

“El-birliği etmiş de musîbet ve ölümler

Yükseklere çıkmış, beni iştahla gözetler”

Görüldüğü gibi şâir, الْحُتُوفَ “ölümler” kelimesini çoğul kullanmıştır. Bu durumda الْعُتُوفَ “ecel ve ölümler”²⁵ kelimelerini gösteren zamîri de çoğul kullanması ve كُلُّهَا “hepsi” demesi gerekirdi. Ancak الْمَنِيَّةَ

s. 43. Beyitteki أُمِيَّة kelimesinin müfret özel isim olmasına rağmen mansup oluşu, kelimenin terhîm edilip sonra da terhîm dikkate alınmayarak sonuna tâ-i te'nîs ilâve edilmesindedir. Bk. Bağdâdî, Abdülkâdir b. Ömer, *Hizânetü'l-Edeb ve Lübbü Lübbâbi Lisâni'l-Arab*, nşr: Abdüsselâm Muhammed Hârûn, I-XV, 3. Baskı, Kâhire: Mektebetü'l-Hancî, 1984, II, 321.

¹⁹ Tâhâ 20/97.

²⁰ İbn Atıyye, XI, 103.

²¹ Derlenmiş bir dîvânını tespit edemediğimiz muhadram şâir Ebû Zübeyd et-Tâî'ye âit olan vâfir bahrindeki beyit ve öncesi için bk. İbnü's-Sellâm el-Cumahi, *Tabakâtu Fuhûli's-Şuarâ*, nşr: Mahmûd Muhammed Şâkir, Kâhire: Matbaatu'l-Medenî, t. y. I-II, II, 599-600.

²² Furkan 25/59.

²³ İbn Atıyye, XII, 33-34.

²⁴ Câhiliyye şâiri Esved b. Ya'fur'a âit kâmil bahrindeki beyit için bk. Mufaddal ed-Dabbî, *İhtiyârâtü'l-Mufaddal* (Tebrîzî'nin Şerhi içinde), nşr: Fahrudin Kabâve, I-IV, 2. Baskı, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1987, II, 967.

“ecel” mukâbilinde kullandığı için اَلْحَتُوف “ölümler” kelimesini müfret değerlendirmiş ve ikisini gösteren zamîri müsennâ getirerek كِلَاهُمَا “her ikisi” demiştir. Âyette de الأَرْض “yer” kelimesine mukâbil kullanıldığı için السَّمَوَات “gökler” kelimesi müfret gibi değerlendirilmiş ve ikisini gösteren zamir müsennâ getirilmiştir.

İbn Atiyye'nin nahivle ilgili problemleri Arap şiirindeki üslûp ve kullanımlarla çözmeye çalışmasının bir başka örneğini de, وَالَّذِي جَاءَ بِالصَّدَقِ وَصَدَقَ بِهِ أَوْلِيكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ “Doğruyu getiren ve onu tasdik edenler var ya, işte kötülükten sakınanlar onlardır.”²⁶ âyetinde görürüz. O, bu âyette mübtedâ olan اَلَّذِي kelimesi müfret olduğu halde haberi olan اَوْلِيكَ kelimesinin çoğul gelişini şu beyitteki kullanımla benzer görür²⁷:

وَأَنَّ الَّذِي حَانَتْ بِفَلَجٍ دِمَاؤُهُمْ هُمُ الْقَوْمُ كُلُّ الْقَوْمِ يَا أُمَّ خَالِدٍ²⁸

“Onlar ki, can verip al kanlar akıttı Felç'te

Ey Ümm-i Hâlid! Onlar gerçek yiğitler işte!”

Kırâat vecihlerini de istişhad yöntemiyle îzâh eder. Meselâ غِيَابَةٍ فِي الْقُوَّةِ وَأَلْقَوْهُ فِي غِيَابَةٍ فِي عِيَابَةٍ “Onlardan biri: Yusuf'u öldürmeyin, eğer mutlaka yaparsanız onu kuyunun dibine atın da geçen kervanlardan biri onu alsın (götürsün), dedi.”²⁹ âyetindeki يَلْتَقِطُهُ “alsın” fiilinin fâili olan بَعْضُ “biri” kelimesi müzekker olduğu halde تَلْتَقِطُهُ şeklinde müennes okunuşunu³⁰, بَعْضُ “biri” kelimesinin müennes olan السَّيَّارَةَ “kervan” kelimesine muzâf olmasına bağlar ve bunu Arap şiirinden birkaç beyitle destekler. Bu beyitlerden biri şudur³¹:

رَأَتْ مَرَّ السِّنِينَ أَخَذَنَ مِنِّي كَمَا أَخَذَ السَّرَارَ مِنَ الْهَالِلِ³²

“(O kadın) gördü ki yıllar beni yaşlandırmış

Bir karanlık gece gûyâ ayı örtüp sarmış”

İbn Atiyye'nin âyetle beyit arasında kurduğu irtibat muhtemelen şuna dayanmaktadır: Beyitte müzekker olan مَرَّ “zamânın geçmesi” kelimesi, رَأَتْ “gördü” fiilinin birinci mef'ûlüdür. İkinci mef'ûl ise, fâiliyle birlikte mahallen mansup bir cümle oluşturan أَخَذَنَ fiilidir. Kalbî fiillerden olması hasebiyle رَأَى

²⁵ المنيَّة ve الحنَّف kelimelerinin her ikisi de “ölüm” anlamında olmakla birlikte birincisi ikincisinden daha kapsamlıdır. Çünkü birincisi, cinâyet ve başka sebeplerle meydana gelen ölüm iken ikincisi ise Türkçe’de “eceliyle ölmek” deyiminden anlaşılan ve yatakta vâki olan ölümdür. Bk. Dirre, Muhammed Ali Tâhâ, *Fethu'l-Ğaribi'l-Mücib İ'râbu Şevâhidi Muğni'l-Lebîb*, I-IV, 2. Baskı, Dimeşk: Mektebetü'r-Rizâ, 1984, II, 262.

²⁶ Zümer 39/33.

²⁷ İbn Atiyye, XIV, 84.

²⁸ Derlenmiş bir dîvânını tespit edemediğimiz muhadram şâir Eşheb b. Rümeyle'ye nispet edilen tavîl bahrindeki beyit için bk. Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ, *Mecâzu'l-Kur'ân*, nşr: Muhammed Fuâd Sezgin, I-II, Kâhire: Mektebetü'l-Hancî, II, 190.

²⁹ Yusuf 12/10.

³⁰ Selîm rivâyetine göre Hamze bu şekilde okumuştur. Bk. Abdüllatîf el-Hatîb, *Mu'cemü'l-Kırâât*, I-XI, Dimeşk: Dâru Sa'diddîn, t. y., IV, 188.

³¹ İbn Atiyye, IX, 255.

³² İslâmî devir şâirlerinden Cerîr'in, Ferezdak'ı hicvettiği bir kasîdede yer alan vâfir bahrindeki beyti İbn Atiyye رَأَى “görüyorum ki...” şeklinde zikretse de dîvanda yukarıda kaydettiğimiz gibidir. Bağlam da bunu gerektirmektedir. bk. Cerîr, *Dîvan*, Beyrut: Dâru Sâdir, 1960, s. 341.

“görmek” fiilinin mef’ûlleri aslen mübtedâ ve haberden oluştuğu için mübtedâ ve haberde olduğu gibi ifrat-tesniye-cem’ ve tezkir-te’nîs bakımından birbiriyle uyumlu olmalıdır. Halbuki burada bu uyum yoktur. Çünkü mübtedâ mevkiindeki birinci mef’ûl müfret-müzekker iken haber konumunda olan ikinci mef’ûl cem’-müennesdir. Böyle olmasına rağmen Arap dili bakımından bu doğru bir kullanımdır. Zîrâ birinci mübtedâ mevkiindeki birinci mef’ûl müennes kabûl edilen cem’-i mükesser bir kelimeye, yâni السِّنِينَ “yıllar”a izâfe edilmiş ve bu izâfet sebebiyle te’nîs kazanmıştır. تَلْتَقِطُهُ بَعْضُ السَّيَّارَاتِ “kervanlardan biri onu alsın” kırâatinde de, müennes olan تَلْتَقِطُهُ “alsın” fiili, müzekker olan بَعْضُ “biri” kelimesine isnât edilmiştir. Arap dilinde fiil, müzekkerlik-müenneslik bakımından fâiliyle uyum içinde olmalıdır. Her ne kadar burada bu açıdan bir uyumsuzluk varsa da, fâil olan بَعْضُ “biri” kelimesi müennes olan السَّيَّارَاتِ “kervanlar” kelimesine izâfe edildiği için – yukarıdaki beyitte olduğu gibi – te’nîs kazanmış, bu sebeple müennes olan تَلْتَقِطُهُ “alsın” fiilinin kendisine isnat edilmesi uygun olmuştur.

Biz, İbn Atıyye’nin yürütmüş olduğunu ön gördüğümüz bu muhâkemenin beyitle ilgili yönünün tartışılır olduğu kanâatindeyiz. Çünkü beyitteki رَأَتْ fiili “görüş sâhibi oldu / gördü” anlamında kalbî fiil değil, “gözle müşâhede etti” anlamında olabilir. Hattâ şâiri ihtiyarlamış halde gören bir kadın konusu olduğuna göre bağlam da bunu gerektirmektedir. Bu takdirde fiil ve fâilden oluşan أَخَذْنَ “aldılar” cümlesi hal olur ve ifrat-tesniye-cem ve tezkir-te’nîs bakımından uyumlu olduğu السِّنِينَ “yıllar” kelimesini niteler. Gerçi السِّنِينَ “yıllar” kelimesi muzâfun ileyhtir ve nahivciler muzâfun ileyhın sâhibü’l-hâl (hâlin nitelediği öge) olamayacağını belirtir. Ancak muzâfın ma’mûlü veyâ parçası olan veyâhut da muzâfın yerine ikâme edilebilecek özellikte bulunan muzâfun ileyhın sâhibü’l-hâl olabileceği kabûl edilmektedir.³³ Meselâ مِنَ الْمُشْرِكِينَ وَمَا كَانَ مِنْ الْمَشْرِكِينَ “Sonra da sana: “Doğru yola yönelerek İbrahim’in dinine uy! O müşriklerden değildi” diye vahyettik.”³⁴ âyetindeki حَنِيفًا “doğru yola yönelerek” kelimesi muzâfun ileyh olan إِبْرَاهِيمَ “İbrâhîm” kelimesinin hâlidir. Ancak anlam bakımından muzâf olan مِلَّةً “din” kelimesinin yerine ikâme edilebilecek özellikte olduğundan ve – Kur’an dışında — إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا “Doğru yola yönelerek İbrâhîm’e uy!” denilebileceğinden, bu kelimenin – muzâfun ileyh olmasına rağmen— sâhibü’l-hâl olması gramer bakımından uygun görülür. Beyitte de رَأَتْ مَرَّ السِّنِينَ أَخَذْنَ رَأَتْ السِّنِينَ أَخَذْنَ عَنِّي “Gördü ki, yılların geçmesi benden çok şey götürmüş” yerine, muzâf atılarak عَنِّي “Gördü ki, yıllar benden çok şey götürmüş” denilebilir ve bu sebeple أَخَذْنَ “alıp-götürmüş” muzâfun ileyh olan السِّنِينَ “yıllar” kelimesinden hal olabilir.

Hülâsa olarak bizce bu beyit, İbn Atıyye’nin istişhâd ettiği konuya kesin olarak delâlet etmemektedir. İstişhâd edilen konuya kesin olarak delâlet etmeyen şevâhid ise makbûl görülmez.³⁵

Bir de belâgatle ilgili bir örnek vermekle yetiniyoruz. İbn Atıyye, فَانطَلَقَا حَتَّى إِذَا آتَىٰ أَهْلَ قَرْيَةٍ اسْتَطَعَمَا أَهْلَهَا فَأَبَوْا أَنْ يُضَيِّفُوهُمَا فَوَجَدَا فِيهَا جِدَارًا يُرِيدُ أَنْ يَنْقَضَ فَأَقَامَهُ “Yine yürüdüler. Nihayet bir köy halkına varıp onlardan yiyecek istediler. Ancak köy halkı onları misafir etmekten kaçındılar. Derken orada yıkılmak üzere bulunan bir duvarla karşılaştılar. (Hızır) hemen onu doğrulttu.”³⁶ âyetinde يُرِيدُ “istiyor” fiilinin جِدَارٍ “duvar”

³³ Bk. İbn Mâlik, *Elfiyye* (İbn Akîl şerhinin içinde), nşr: Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd, I-II, Tahran: İntişârâtü Nâsır Husrev, 1348, I, 643.

³⁴ Nahl 16/123.

³⁵ Suyûtî, *el-İktirâh fi İlmi Usûli’n-Nahv*, nşr: Ahmed Subhi Furat, İst: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1975, s. 40.

³⁶ Kehf 18/77.

kelimesine isnat edilmesinde mecaz olduğunu Arap şiirinden birkaç beyitle açıklar. Bunlardan biri aşağıdaki beyittir³⁷:

38 كَالطَّعْنِ يَذْهَبُ فِيهِ الرَّيْتُ وَالْفُتْلُ هَلْ تَنْتَهُونَ، وَلَا يَنْهَى ذَوِي شَطَطٍ

“Sizlerdeki taşkınlığa hiç yok mu nihâyet?

Ders olmadı hâ düştüğünüz bunca felâket!”

Görüldüğü üzere âyette “isteme” fiilinin isnat edildiği duvar insana benzetildiği gibi; şiirde de كَالطَّعْنِ “engellemez” fiili, engelleme özelliği olmayan كَالطَّعْنِ “darbe, vuruş” kelimesine isnât edilerek bir teşhis yapılmıştır.³⁹ Sonra da müşebbeh bih olan isteme ve engelleme özelliğindeki insan hazfedilip müşebbeh olan “duvar” ve “darbe” ibârede bırakılmış, böylece istiâre-i mekniyye (kapalı istiâre) olmuştur.

II. İBN ATIYYE’NİN İSTİŞHAD KONUSUNDAKİ KAYNAKLARI

İstîşhad konusunda İbn Atiyye’nin başvurduğu kaynaklarla ilgili isâbetli bir hüküm verebilmek için eserden seçtiğimiz 400’e yakın örneğin hicrî 2. asırda yazılmış filolojik tefsirlerde yer alan şevâhidle örtüşmesine özen gösterdik. Çünkü – girişte de belirttiğimiz üzere – filolojik tefsîr ekolünün ortaya çıkıp geliştiği hicrî 2. asır, bu ekolün en önemli metotlarından biri olan şiirle istişhâdın da temellendirilip yoğun bir şekilde kullanıldığı zaman dilimidir. Seçtiğimiz örneklerin bu asırda yazılan tefsirlerde yer almasının, İbn Atiyye’nin bu eserlerden ne kadar ve ne şekilde faydalandığını tespît etmemize yarayacağını düşündük. Gerçi —müelliflerin nakilde buldukları kaynakları genellikle kaydetmemeleri sebebiyle — şevâhid konusundaki örtüşmeler, eserlerin birbirine kaynaklık ettiğini kat’î olarak göstermez. Ancak yine de aynı konuyu ispatlamak veyâ aynı kelimeyi îzâh etmek için aynı şiirin delil olarak zikredilmesi, bu konuda önemli bir veridir. Nitekim ele aldığımız 400’e yakın örnek içerisinde yaptığımız mukâyeseler, İbn Atiyye’nin şevâhidinin 260 kadarının Ebû Ubeyde’nin *Mecâzu’l-Kur’ân*’ında, 100’den fazlasının da Ferrâ’nın *Meâni’l-Kur’ân*’ında olduğunu göstermiştir.

Ne var ki, —eskiden günümüzdeki gibi kaynak gösterme teâmülû olmadığı için — İbn Atiyye’nin bu eserleri veyâ müelliflerini zikrederek yaptığı nakiller oldukça sınırlıdır.⁴⁰ Meselâ *“O gün gök sallanıp çalkalanır.”*⁴¹ âyetindeki مَوْر kelimesinin “sallanmak” anlamında olduğunu belirtir ve Ebû Ubeyde’nin bu kelimenin anlamını aşağıdaki beytin ikinci mısrayla açıkladığını zikreder⁴²:

³⁷ İbn Atiyye, X, 432.

³⁸ Câhiliye şâiri A’sâ’ya âit olan basît bahrindeki beyit için bk. A’sâ, Meymûn b. el-Kays, *Dîvânü’l-A’sâ’l-Kebîr*, Şerh: Muhammed Muhammed Hüseyin, 7. Baskı, Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1983, s. 113.

³⁹ Bu beyitteki كَالطَّعْنِ “darbe, vuruş” harf-i cer ve mecrûru كَالطَّعْنِ “engellemez” fiilinin fâili, ذَوِي شَطَطٍ “haddi aşanlar” öne geçmiş mef’ûlüdür. كَالطَّعْنِ “darbe” kelimesinin sıfatı olan يَذْهَبُ فِيهِ الرَّيْتُ وَالْفُتْلُ “Zeytin yağı ve fitiller içine gider” ifâdesi, “vücûda işleyen öldürücü darbe” anlamında kullanılmaktadır. Bk. Bağdâdî, IX, 461; ayrıca bk. Müberrid, *el-Muktedab*, nşr: Muhammed Abdülhâlık Azîme, I-IV, Beyrut: Âlemü’l-Kütüb, IV, 142.

⁴⁰ Meselâ krş. Ebû Ubeyde, I, 349 ve İbn Atiyye el-Endelüsî, *el-Muharrer*, X, 121; Ebû Ubeyde, II, 148 ve İbn Atiyye, XV, 218; Ferrâ, *Meâni’l-Kur’an*, I-III, nşr: Ahmet Yusuf Necâtî-Muhammed Ali en-Neccar, Dâru’s-Sürûr, t. y., II, 212 ve İbn Atiyye, XI, 166; Ferrâ, I, 230 ve İbn Atiyye, III, 199.

⁴¹ Tûr 52/9.

⁴² İbn Atiyye, XV, 234. Krş. Ebû Ubeyde, II, 231.

كَأَنَّ مِشْيَتَهَا مِنْ نَيْتٍ جَارَتْهَا مَوْرُ السَّحَابَةِ لَا رَيْثٌ وَلَا عَجَلٌ⁴³

“(O dilberin) komşusunun evinden dönerken salınışı, bir bulutun âheste âheste süzülüşü gibidir.”

Kezâ فَارْسَلْنَا عَلَيْهِمْ رِيحًا صَرْصَرًا فِي أَيَّامٍ نَحْسَاتٍ لِنُذِيقَهُمْ عَذَابَ الْخِزْيِ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا “Onlara dünya hayatında zillet azâbını tattırmak için o uğursuz günlerde soğuk bir rüzgâr gönderdik.”⁴⁴ âyetindeki نَحْسَاتٍ kelimesindeki ح harfinin kesre ile okunduğunu belirtir ve Ferrâ’nın bu konuda şu beyti delil getirdiğini kaydeder⁴⁵:

أَبْلَغُ حُدَامًا وَلَحْمًا أَنْ إِخْوَتَهُمْ طَيًّا وَبِهْرَاءَ قَوْمٌ نَصَرَهُمْ نَحِيسُ⁴⁶

“Cüzâm ve Lâhm kabîlelerine bildir ki, onların taraftarı olan Tay ve Behrâ’ kabîleleri, yardımları uğursuz bir topluluktur.”

İbn Halef’te (ö. 528/1134) Sîbeveyh’in kitabını okuduğu için Sîbeveyh’ten (ö. 182/798) etkilenen İbn Atıyye⁴⁷, şevâhid konusunda ondan da nakillerde bulunur.⁴⁸ Meselâ يُضَاعَفُ لَهُ الْعَذَابُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ “Kıyamet günü azâbı kat kat arttırılır”⁴⁹ âyetindeki يُضَاعَفُ “arttırılır” fiilinin meczûm oluşunu, daha önce geçen وَمَنْ “bulur” “Bunları yapan, günahı (nın cezasını) bulur”⁵⁰ âyetinde şartın cevâbı olan يَلْقَى fiilinden bedel olmakla açıklar ve bu konuda delil olarak Sîbeveyh’ten aşağıdaki beyti nakleder⁵¹:

مَتَى تَأْتَيْنَا نُثَلِّمُ بِنَا فِي دِيَارِنَا نَجِدُ حَطْبًا حَرًّا وَنَارًا تَأْجَحًا⁵²

“(O yiğit delikanlılar,) ne vakit bize gelip yurdumuzda konaklasalar bol odun ve tutuşmuş bir ateş(le pişirilen yemekler) bulurlar!”

Görüldüğü gibi beyitte تُثَلِّمُ “konaklamak” fiili, şart fiili olan تَأْتَيْنَا “gelmek” fiilinden bedel olduğu gibi âyetteki يُضَاعَفُ “arttırılır” fiili de şartın cevâbı olan يَلْقَى “bulur” fiilinden bedel olmuştur.

⁴³ Muallaka şâirlerinden A’şâ’ya âit olan basît bahrindeki beyit, şâirin dîvânının ulaşabildiğimiz tüm nüshalarında مَر السَّحَابَةِ şeklinde rivâyet edilmektedir. Bk. A’şâ, s. 105. Diğer nüshalar için bk. nşr: Muhammed Ahmed Kâsım, 1. Baskı, Beyrut: el-Mektebû’l-İslâmî, 1994, s. 300;1. Baskı, Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, 1992, s. 279; nşr: Mehdi Muhammed Nâsiruddin, 1. Baskı, Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1987, s. 130.

⁴⁴ Fussilet 41/16.

⁴⁵ Krş. Ferrâ, III, 14; İbn Atıyye, XIV, 172.

⁴⁶ Ferrâ’nın zikrettiği bir çok şevâhid gibi basît bahrindeki bu beytin şâiri de bilinmemektedir. Beytin zikredildiği başka kaynaklar için bk. Taberî, *Câmiu’l-Beyân an Te’vîli Âyi’l-Kur’ân*, nşr: Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki, I-XXVI, 1. Baskı, Riyâd: Dâru Âlemi’l-Kütüb, 2003, XX, 401; Emîl Bedî’ Ya’kûb, *el-Mu’cemü’l-Mufasssal fi Şevâhidi’l-Lügati’l-Arabiyye*, I-XIV, 1. Baskı, Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1996, IV, 46.

⁴⁷ İbn Atıyye, *el-Fihrist*, s. 99-100.

⁴⁸ Meselâ bk. İbn Atıyye, *el-Muharrer*, II, 67; IV, 84.

⁴⁹ Furkan 25/68.

⁵⁰ Furkan 25/68.

⁵¹ Krş. Sîbeveyh, Ebû Bişr Amr b. Osman b. Kanber, *el-Kitâb*, nşr: Abdüsselâm Muhammed Hârûn, I-V, 3. Baskı, Kâhire: Mektebetü’l-Hancî, 1988, III, 86; İbn Atıyye, XII, 42.

⁵² Tavîl bahrindeki beyit, derlenmiş bir dîvânını tespit edemediğimiz Ubeydullah b. el-Hur’un (ö. 68/687), Mus’ab b. Zübeyr tarafından hapsedildiği zaman söylediği bir kasidede yer almaktadır. Beytin öncesinde şâir, sâdik ve yiğit bâzi gençler tasvîr etmiştir. Beyitteki fiillerin fâili, muhâtap zamir olmayıp daha önce geçen bu gençleri (فنيان) göstermektedir. Beyit ve açıklaması hakkında bk. Bağdâdî, IX, 98-99; Abdülmûîn Mellûhî, *Eş’âru’l-Lüsûs ve Ahbâruhum*, 1. Baskı, Dimeşk, Dâru Talâs, 1988, s. 197. Beyit muhadram şâirlerden Hutay’e’ye de nispet edilmiştir. (Bk. İbn Kuteybe, *Tefsîru Ğarîbi’l-Kur’ân*, Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1987) Ancak beyit, şâirin dîvânının ulaşabildiğimiz hiçbir baskısında mevcut değildir.

İbn Atiyye şevâhid husûsunda başkalarından da faydalanmıştır. Bunlardan biri de Ebû İshâk ez-Zeccâc'tır. (ö. 311/923). Meselâ

إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالصَّابِقُونَ وَالتَّصَارَىٰ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَعَمِلَ صَالِحًا فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ

“İman edenler ile yahudiler, sâbiiler ve hıristiyanlardan Allah'a ve ahiret gününe (gerçekten) inanıp iyi amel işleyenler üzerine asla korku yoktur; onlar üzülecek de değillerdir”⁵³ âyetindeki “Sâbiiler” kelimesinin إِنَّ edâtının ismine atfedilmesine rağmen merfû gelişini Basralı dilcilerin görüşleri⁵⁴ istikâmetinde şöyle açıklar ve sonra Zeccac'tan nakilde bulunur:

“Bu kelime, mânâ ve niyette sona bırakılmış fakat lâfız îtibâriyle önce zikredilmiştir. Yâni sanki âyetin kelimelerinin dizimi şöyledir: إن الذين آمنوا والذين هادوا من آمن بالله واليوم الآخر وعمل صالحاً فلا خوف عليه ولا هم يحزنون والصابون والتصاري كذلك “İmân edenler ile Yahûdilerden Allâh'a ve âhiret gününe inanıp iyi amel işleyenler üzerine aslâ korku yoktur; onlar üzülecek de değillerdir. Sâbiiler ve Hıristiyanlar da böyledir.” Zeccac, kelimeleri bu açıdan âyettekine benzer şekilde dizilmiş bir beyit inşâd etmiştir”⁵⁵:

وَالْإِلَّا فَاعْلَمُوا أَنَّا وَأَنْتُمْ بُعَاةٌ مَا بَقِينَا فِي شِقَاقٍ⁵⁶

“(Müttefiklerimizden aldığınız esirleri serbest bırakın!) Aksi halde bilesiniz ki biz ve siz yaşadığımız müddetçe mücâdele ve husûmet içerisinde oluruz.”

Beytin üzerinde durursak, şâir, merfû-bâriz أَنْتُمْ “siz” zamîrini أَنَّ edâtının ismi ve dolayısıyla mansup olan نَا “biz” zamîrine —görünüşe bakılırsa— atfetmiştir. Ancak böyle bir atıf yapması durumunda her iki zamîri de وَأَنْتُمْ şeklinde mansup kullanmalıydı. Böyle kullanmaması, zikredilen kelimeler arasında atıf yapmayı merfû-bâriz zamîrin te'hîrini murâd ettiğini ve – âyettekine benzer şekilde – kelimelerin diziminin gerçekte şöyle olduğunu gösterir: “Yoksa bilesiniz ki, – yaşadığımız müddetçe – sizinle ayrılık içinde olacağız ve size düşmanlık edeceğiz! Siz de aynı şekilde bizim düşmanımız olacaksınız!”

İbn Atiyye'nin Arap diliyle ilgili îzahlar ve dolayısıyla şevâhid konusunda yararlandığı bir müellif de Bağdat nahiv mezhebinin önde gelen isimlerinden Ebû Ali el-Fârisî'dir (ö. 377/987). Meselâ وَإِسْمَاعِيلَ “Elyesa” الْيَسَّعَ “İsmail, Elyesa', Yunus ve Lût'u da (hidayete erdirdik)”⁵⁷ âyetinde yer alan الْيَسَّعَ kelimesindeki lâm-ı ta'rîfin zâit oluşu hakkında Ebû Ali el-Fârisî'nin, mütevâtir kırâatların i'râb vecihlerini îzâh ettiği *el-Hucce* adındaki eserinde bulunan şu beyti delil getirir⁵⁸:

وَجَدْنَا الْوَلِيدَ بَيْنَ الْيَرِيدِ مُبَارَكًا شَدِيدًا بِأَعْبَاءِ الْخَلَافَةِ كَاهِلُهُ⁵⁹

⁵³ Mâide 5/69.

⁵⁴ Bk. Sîbeveyh, II, 156.

⁵⁵ İbn Atiyye, V, 157. Krş. Zeccac, *Meâni'l-Kur'ân ve İ'râbuh*, I-V, 1. Baskı, Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 1994, II, 193. İbn Atiyye'nin Zeccac'tan nakilde bulunduğu başka örnekler için krş: Zeccac, III, 240, 418; İbn Atiyye, X, 294; XI, 185;

⁵⁶ Câhiliye şâiri Bişr'e âit olan vâfir bahrindeki beyit ve öncesi için bk. Bişr b. Ebî Hâzım el-Esedî, *Dîvan*, nşr: İzzet Hasen, Dimeşk: Vizâretü's-Sekâfeti ve'l-İrşâdi'l-Kavmî fi'l-İklîmi's-Sûrî, 1960, s. 165.

⁵⁷ En'âm 6/86.

⁵⁸ Krş. Ebû Ali el-Fârisî, III, 350; İbn Atiyye, VI, 99.

⁵⁹ Tavîl bahrindeki beyit, derlenmiş bir dîvânî olmayan İslâmî devir şâirlerinden İbn Meyyâde'ye âittir. Beyit hakkında bk. İbnü'l-Enbârî, *el-İnsâf fi mesâilil-Hilâf beyne'n-Nahviyyîn el-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn*, nşr: Muhyiddîn

“Velîd b. Yezîd’in, hilâfetin ağır sorumluluklarını sırtlanan, mübârek ve omuzları güçlü bir kişi olduğunu gördüm.”

İbn Atıyye’nin Ebû Hâtim es-Sicistânî (ö. 255/969) ve Rummânî (ö. 384/994) gibi başka âlimlerden nakillerde bulunduğu da görülmektedir.⁶⁰ Ancak diğer konularda olduğu gibi istişhâd konusunda da onun en önemli kaynağı, babasından okumuş olduğu İbn Cerîr et-Taberî’nin (ö. 310/922) tefsîridir.⁶¹ İbn Atıyye’nin eserinde yer alan şevâhiden incelemeye tâbi tuttuğumuz 400 kadarının 300’ünün Taberî’nin tefsîrinde de yer aldığını tespît ettik. Söz konusu şevâhid, hicrî 2. asırda telif edilen filolojik tefsirlerde de yer almaktadır. Buradan hareketle İbn Atıyye’nin, hicrî 2. asır filolog müfessirlerinin görüş ve istişhâdlarını, doğrudan bu müelliflerin eserlerinden değil de, Taberî’nin tefsîrinden aktardığı sonucuna varmak mümkündür.

Bu sonucu müşahhas hâle getirmek için birkaç örnek verelim: *“Ardından da (o inatçı zorbaya) cehennem vardır; kendisine irinli su içirilecektir!”*⁶² âyetindeki *وَرَاءَ* kelimesinin “ön” anlamında olduğu hakkında Taberî’nin aşağıdaki beyti zikrettiğini kaydeder⁶³:

أَتُوْعِدُنِي وَرَاءَ بَنِي رِيَّاحٍ كَذَّبْتَ، لَتَقْصِرَنَّ يَدَاكَ دُونِي⁶⁴

“Beni, Riyâh Oğullarının önünde tehdit mi ediyorsun? Yalan söylüyorsun. Yemîn olsun ki senin ellerin bana ulaşamaz, sen bana zarar vermekten âcizsin!”

Halbuki bu beyit, Taberî tefsîrinden önce Ebû Ubeyde’nin *Mecâzu’l-Kur’ân*’ında yer almaktadır.⁶⁵

Kezâ *صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ* “Kendilerine lütuf ve ikramda bulunduğun kimselerin yolunu göster; gazaba uğramışların ve sapmışların yolunu değil!”⁶⁶ âyetini tefsîr ederken, Taberî’den, *لا* edâtının zâit olduğu görüşünü aşağıdaki beyitle birlikte nakleder⁶⁷:

مَا كَانَ يَرْضَى رَسُولُ اللَّهِ فِعْلَهُمْ وَالطَّيِّبَانَ أَبُو بَكْرٍ وَلَا عَمْرُ⁶⁸

“Allâh’ın elçisi, onların (Tağlib kabîlesinin) davranışlarından hoşnut değildi. İki pâk ve tâhir zât olan Ebûbekir ve Ömer de...”

Halbuki Taberî’den önce Ferrâ, bu beyitle istişhâd etmiştir.⁶⁹ Ferrâ, âyetteki *غَيْرِ* kelimesinin istisnâ için kullanılan *سِوَى* anlamında olduğunu söyleyen Ebû Ubeyde’yi⁷⁰ isim vermeden tenkît etmiş ve *لا* edâtının

Abdülhamîd, I-II, el-Mektebetü’t-Ticâriyye, t. y., I, 317; Aynî, *el-Mekâsıdu’n-Nahviyye fî Şerhi Şevâhidi Şurûhi’l-Elfiyye* (Bağdâdî’nin *Hizânetü’l-Edeb*’inin kenârında), I-IV, Mısır: Bulak, t.y., I, 218.

⁶⁰ Bk. İbn Atıyye, XII, 193, 253.

⁶¹ İbn Atıyye, *Fihrist*, s. 73.

⁶² İbrâhim 14/16.

⁶³ İbn Atıyye, X, 12.

⁶⁴ İslâmî dönem şâirlerinden Cerîr’e âit olan vâfir bahrindeki beyit hakkında bk. Cerîr, s. 475

⁶⁵ Krş. Ebû Ubeyde, I, 337; Taberî, XIII, 487.

⁶⁶ Fâtiha 1/7.

⁶⁷ İbn Atıyye, I, 87.

⁶⁸ İslâmî devir şâirlerinden Cerîr’in Ahtal’ı hicvettiği bir kasîdede yer alan basît bahrindeki beyit için bk. Cerîr, s. 201.

⁶⁹ Krş. Ferrâ, I, 8; Taberî, I, 193.

⁷⁰ Bk. Ebû Ubeyde, I, 25.

ancak olumsuz bir kelimedenden sonra zâit olabileceğini, سَوَى anlamında olan غَيْرِ kelimesinden sonra gelmeyeceğini savunmuştur.⁷¹ Taberî, “Basra ehlinde biri” diye andığı Ebû Ubeyde'nin görüşünü zikrettikten sonra – âdet edildiği üzere – “Kûfeli nahivcilerden biri” diye andığı Ferrâ'nın görüşünü zikretmiş, sonra da onu tercih etmiştir.⁷²

İbn Atiyye, Taberî'den aktardığı başkalarına âit görüşleri Taberî'nin tasvîp edip etmediğini de belirtmez. Meselâ Taberî, وَلِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَإِلَى اللَّهِ تُرْجَعُ الْأُمُورُ “Göklerde ve yerde ne varsa Allah'ındır. İşler, dönüp dolaşıp Allah'a varır.”⁷³ âyetinde lâfza-i celâlin tekrarlanmasıyla ilgili olarak, “Arap dilini bilen Basra ehlinde biri” diye andığı Ahfeş'in görüşünü nakleder.⁷⁴ Ahfeş'e göre zamirle yetinilebilecekken lâfza-i celâlin tekrarlanması, aşağıdaki beyitte مَوْت “ölüm” kelimesinin tekrarlanmasında olduğu gibi ta'zîm ifâde eder⁷⁵:

لَا أَرَى الْمَوْتَ يَسْبِقُ الْمَوْتَ شَيْئاً * نَعَصَ الْمَوْتُ ذَا الْعَيْنِ وَالْفَقِيرَ⁷⁶

“Hiçbir şeyin ölümün önüne geçemediğini görüyorum! Ölüm, fakîrin de zengin de ağzının tadını kaçırmıştır.”

İbn Atiyye, Taberî'den bu görüşü naklettikten sonra, âyetteki tekrârın azamet ifâde etmesi bakımından beyitteki tekrâra benzediği, ancak âyette lâfza-i celâl iki ayrı cümlede zikredildiği için beyitle farklılık arzettiği, böyle durumlarda – zamirle yetinilmeyip – ismin tekrarlanmasının makbûl olacağı şeklinde bir değerlendirme yapar.⁷⁷ Böylece sanki Taberî'nin de Ahfeş'in görüşüne katıldığı intibâhını verir. Halbuki Taberî, Ahfeş'in görüşünü zikrettikten sonra “Kûfeli nahivcilerden biri”⁷⁸ ifâdesiyle andığı başka bir müelliften az önce İbn Atiyye'den aktardığımızız îzâha benzer bir îzah nakleder ve “Allâh'ın kitabı, onun mânâ ve açıklamaları şâzz olan söz ve mânâlara tâbi kılınamaz; onun düzgün, açık ve anlaşılır mânâlara hamledilebilecek sahîh bir vechi mutlakâ vardır” ifâdeleriyle önceki görüşü îgneler ve ikincisini tasvîp eder.⁷⁹

İbn Atiyye, istişhâd ettiği şiirleri ve onlarla ilgili görüşleri asıl kaynağından değil de, genellikle Taberî'den nakletme kolaylığına kaçsa da şevâhid hakkında bilgi sâhibidir. Bu, eğitime Arap dili öğrenimiyle başlanılan Endülüs geleneği⁸⁰ içinde yetişmesinin yanı sıra edip ve şâir kimliğinin de tabîî bir netîcesi olmalıdır. Meselâ مَوْلَانَا جَعَلْنَا عَلَيَّهَا سَافِلَهَا وَأَمْطَرْنَا عَلَيْهَا حِجَارَةً مِّنْ سِجِّيلٍ مَّنْضُودٍ “Emrimiz gelince,

⁷¹ Bk. Ferrâ, I, 8.

⁷² Taberî, I, 190-193.

⁷³ Âl-i İmrân 3/109.

⁷⁴ Taberî, V, 670.

⁷⁵ Ahfeş, *Meâni'l-Kur'ân*, I-II, 1. Baskı, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1985, I, 417.

⁷⁶ Câhiliye şâirlerinden Adiy b. Zeyd'e âit olan hafif bahrindeki beyit için bk. Adiy b. Zeyd, *Dîvan*, Bağdat: Vizâretü's-Sekâfe ve'l-İrşâd, 1965, s. 65.

⁷⁷ İbn Atiyye, III, 192-193.

⁷⁸ Taberî, “Basralı dilcilerden biri” ifâdesiyle genellikle Ferrâ'yı kastetmektedir. (Bk. Ögmüş, s. 223-224) Ancak zikrettiği bu görüş, Ferrâ'nın *Meâni'l-Kur'ân*'ında yoktur. O halde Taberî, Kûfeli başka bir müelliften nakletmektedir. Bilindiği üzere hicrî 2. asırda telif edilip de günümüze ulaşmayan birçok filolojik tefsir vardır. Bk. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, Kâhire: el-Mektebetü't-Ticâriyyetü'l-Kübrâ, t. y., s. 58-59, 69, 77.

⁷⁹ Taberî, V, 670.

⁸⁰ Bk. Ahmed Emîn, *Zuhru'l-İslâm*, I-IV, 1. Baskı, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2004, III, 12.

oranın altını üstüne getirdik ve üzerlerine (balçıktan) pişirilip istif edilmiş taşlar yağdırdık.”⁸¹ âyetindeki سَجِيلٌ kelimesinin “sert, sağlam” anlamında olduğu hakkında Taberî’nin aşağıdaki ikinci beytin ikinci mısraını delil getirdiğini zikreder⁸²:

وَأَيْنَمَا أَتَيْنَا بِقُرْبَانٍ كَرِيمٍ
فَلْيَرْجُوا يَوْمَ الْقِيَامَةِ
وَأَيْنَمَا أَتَيْنَا بِقُرْبَانٍ كَرِيمٍ
فَلْيَرْجُوا يَوْمَ الْقِيَامَةِ

“Bizde harp olsa eğer meydana herkes doluşur

Bir cesur müfreze, binlerce yiğitten oluşur

Öyle şiddetli vurur, öyle biçerler hasmı

Ki muhâripler o taktikleri dâim konuşur”

Gerçi Taberî, bu bilgiyi – âdeti olduğu üzere – “Arap dilini bilen Basralılardan biri” diye andığı Ebû Ubeyde’den nakletmiştir.⁸⁴ İbn Atıyye buna hiç atıfta bulunmaz, fakat kasîdenin kâfiyesinin – yukarıda kaydettiğimiz beyitlerden de anlaşıldığı üzere – nun olduğunu ve orada kullanılan kelimenin Taberî’nin zikrettiği gibi سَجِيلٌ “çamurdan sertleştirilmiş” değil, سَجِينٌ “sağlam” olduğunu belirtir.⁸⁵ Bu durum, onun, başkalarından nakilde bulunsa bile şevâhidi araştırdığını ve o konuda bilgi edindiğini gösterir.

Kezâ هَيْهَاتَ هَيْهَاتَ لِمَا تُوعَدُونَ “Bu size vâdedilen (öldükten sonra yeniden dirilmek, gerçek olmaktan) çok uzak!”⁸⁶ âyetindeki هَيْهَاتَ isim-fiilinin “uzak oldu” anlamında olduğuna dâir Cerîr b. Atıyye’nin (ö. 114/732) olduğunu belirttiği aşağıdaki beyti delil getirir⁸⁷:

فَأَيْنَمَا أَتَيْنَا بِقُرْبَانٍ كَرِيمٍ
وَأَيْنَمَا أَتَيْنَا بِقُرْبَانٍ كَرِيمٍ

“Akîk ve ordakilerden uzaktayız, heyhât!

Uzak Akîk’e kavuşmak bugün, uzak vuslat!”

İbn Atıyye, istişhâdla ilgili konularda sâdece başkalarından nakletmekle yetinmez, yaptığı nakillerde zaman zaman değerlendirme ve tercihlerde bulunur. Meselâ هَيَّاهُ يَحْرَفُونَ الْكَلِمَ عَنْ مَوَاضِعِهِ “Yahudilerden bir kısmı kelimeleri yerlerinden değiştirirler”⁸⁹ âyetindeki يَحْرَفُونَ “değiştirirler” fiilinin i’râbı hakkında biri Basra ekolünün otoritelerinden Sîbeveyh’e (ö. 182/798), diğeri Kûfe ekolünün

⁸¹ Hûd 11/82.

⁸² İbn Atıyye, IX, 204.

⁸³ Câhiliye şâiri İbn Mukbil’e olan basît bahrindeki beyitler için bk. Ebû Zeyd el-Kureşî, Cemheretü Eş’âri’l-Arab, nşr: Muhammed Ali el-Hâşimî, I-II, 2. Baskı, Dîmeşk: Dâru’l-Kalem,1986, II, 866

⁸⁴ Krş. Ebû Ubeyde, I, 296; Taberî, XII, 527.

⁸⁵ İbn Atıyye, bu kelimenin mânâsıyla ilgili olarak zikrettiği görüşler içerisinde “çamurdan sertleştirilmiş” anlamını tercih etmektedir. Bk. İbn Atıyye, IX, 204.

⁸⁶ Mü’minûn 23/36.

⁸⁷ İbn Atıyye, XI, 232.

⁸⁸ Şâirin Ferezdak’a cevâben söylediği tavîl bahrindeki bir kasîdede bulunan beyit için bk. Cerîr, s. 385

⁸⁹ Nisâ 4/46.

otoritelerinden Ferrâ'ya (ö. 207/822) âit olan iki görüş zikreder.⁹⁰ Sîbeveyh'e göre Arap dilinde mevsûf hazfedilebilir. Meselâ Araplar, مَا مِنْهُمْ وَاحِدٌ مَاتَ "Onlardan ölen kimse yoktur" şeklindeki cümlelerde mevsûf olan وَاحِدٌ "kimse" kelimesini hazfederek مَا مِنْهُمْ مَاتَ derler.⁹¹ Dolayısıyla ona göre bu âyette de söz konusu fiilin nitelediği قَوْمٌ "topluluk" kelimesi düşmüş olup âyetin takdîri şu şekildedir: مِنَ الَّذِينَ هَادُوا قَوْمٌ "Yahûdîlerden kelimeleri yerlerinden değiştiren bir topluluk vardır." Sîbeveyh'in bu konuda şiiirden delîli, كَأَنَّكَ جَمَلٌ مِنْ جَمَالِ بَنِي أُفَيْشٍ "Sanki Ukayş oğullarının develerinden bir devesin" takdîrinde olan aşağıdaki beyittir⁹²:

كَأَنَّكَ مِنْ جَمَالِ بَنِي أُفَيْشٍ يُقَعِّعُ خَلْفَ رِحْلِيهِ بِشَنٍّ⁹³

"Sanki sen arka ayaklarına içi taş dolu bir kuru kırba bağlanıp onun çıkardığı sestten ürken Ukayş oğullarının develerinden bir devesin (öyle ürkeksin)!"

Ferrâ ise, söz konusu fiilden önce mevsûf değil, ism-i mevsûlün mukadder olduğu görüşündedir. Ona göre âyet مِنَ الَّذِينَ هَادُوا مَنْ يَحْرِفُونَ الْكَلِمَةَ عَنْ مَوَاضِعِهِ "Yahûdîlerden kelimeleri yerlerinden değiştirenler vardır" takdîrindedir. Onun şiiirden delîli ise aşağıdaki beyittir:

فَظَلُّوا وَمِنْهُمْ دَمْعُهُ سَابِقٌ لَهُ وَأَخْرُ يُنْبِي دَمْعَةَ الْعَيْنِ بِالْمَهْلِ⁹⁴

"Kiminin gözyaşı seller gibi coşkun akıyor

Kimi sabretse dahî gönlünü hasret yakıyor"

İbn Atıyye bu iki görüşü naklettikten sonra, mevsûfun hazfinin daha kolay olduğu gerekçesiyle Sîbeveyh'in görüşünü tercîh eder.⁹⁵

İbn Atıyye, yaptığı nakillerde önceki müelliflere mutlak bir teslimiyet de göstermez, zaman zaman onları tenkît eder. Meselâ Ebû Ubeyde *İsa*, وَلَمَّا جَاءَ عِيسَى بِالْبَيِّنَاتِ قَالَ قَدْ جِئْتُكُمْ بِالْحِكْمَةِ وَالْأُتَيْنَ لَكُمْ بَعْضَ الَّذِي تَخْتَلِفُونَ فِيهِ "İsa, açık delillerle geldiği zaman demişti ki: Ben size hikmet getirdim ve ayrılığa düştüğünüz şeylerden bir kısmını size açıklamak için geldim."⁹⁶ âyetindeki بَعْضٌ "bir kısmı" kelimesinin كُلُّ "hepsi" anlamında olduğunu ileri sürmüş ve aşağıdaki beyti delil getirmiştir⁹⁷:

⁹⁰ İbn Atıyye Sîbeveyh'e âit olan görüşü önce Ebû Ali'ye nispet eder, ancak daha sonra tercih yaparken Sîbeveyh'in adını anar. (bk. İbn Atıyye, IV, 137-138) Bu, Ebû Ali el-Fârisî'nin, Sîbeveyh'i tâkipçilerinden oluşunun bir neticesi olsa gerektir.

⁹¹ Sîbeveyh, I, 345.

⁹² Sîbeveyh, I, 345.

⁹³ Câhiliye şâirlerinden Nâbigatu'z-Zübyânî'ye âit olan vâfir bahrindeki beyitte şâir, kabîlesi Benî Zübyân ile Benî Esed'in arasındaki anlaşmayı bozmaya kalkışan Uveyne b. Hısn el-Fizârî'ye hitâp etmektedir. Bk. Nâbigatu'z-Zübyânî, s. 252.

⁹⁴ İslâmî devir şâirlerinden Zü'r-Rumme'ye âit olan tavîl bahrindeki beyit için bk. Zü'r-Rumme, *Dîvân*, I-III, nşr: Abdülkuddûs Ebû Sâlih, 3. Baskı, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993 I, 141.

⁹⁵ İbn Atıyye, IV, 137-138.

⁹⁶ Zuhuf 43/63.

⁹⁷ Ebû Ubeyde, II, 205.

تَرَكَ أَمْكِنَةً إِذَا لَمْ أَرْضَهَا⁹⁸ أَوْ يَعْثَلِقُ بَعْضَ النَّفُوسِ حِمَامُهَا

“Ben sevmediğim mekânda durmam aslâ!

Lâkin va'dem yeter, ölürsem başka!”

İbn Atıyye, lügate aykırı olduğu gerekçesiyle bu görüşü reddeder ve beyitteki “nefslerden bâzısı” ifâdesinin bu konuda delil olamayacağını belirterek şu açıklamayı yapar:

“Şâir burada kendisini ve berâberindekileri kastetmiştir. Bunlar da nefislerin bir kısmını oluşturur. Cumhûrun kabûl ettiği görüş şudur: İnsanlar arasındaki ihtilâf sayılamayacak kadar çoktur. Bunların bir kısmı uhrevî ve dînî iken bir kısmının dinle bir ilgisi yoktur. Peygamberler yalnızca din ve ahiretle ilgili hususları açıklığa kavuşturmak için gönderilir. Bu sebeple burada ‘ihtilâf ettikleri hususların bir kısmını açıklamak için’ şeklinde dar kapsamlı bir ifâde kullanılmıştır.”⁹⁹

Kezâ Ferrâ, *Hepsi bir değildir; ehl-i kitap içinde istikamet sahibi bir topluluk vardır ki, gece saatlerinde secdeye kapanarak Allah'ın âyetlerini okurlar.*¹⁰⁰ âyetinde yaptığı iki tahlilden birinde, “istikâmet sâhibi topluluk” ifâdesini, fiil gibi değerlendirdiği “istikâmet sâhibi toplulukla inkârcı topluluk eşit olmaz” şeklinde takdîr ederek “istikâmet sâhibi bir topluluk” ifâdesinin mutlakâ bir mukâbili olması gerektiğine dâir aşağıdaki beyti delil getirmiştir¹⁰¹:

عَصَيْتُ إِلَيْهَا الْقَلْبَ إِنِّي لَأَمْرُهَا سَمِيعٌ فَمَا أُدْرِي أَرُشِدُّ طِلَابُهَا¹⁰²

“Ne kadar gönle dirensem yine sevdâya esîr

Bu gidiş, —bilmiyorum — doğru mudur, eğri midir?”

Görüldüğü üzere şâir, “O kadının ardına düşmek doğru mudur, değil midir, bilmiyorum” manâsını kastetmiş, ancak “O kadının ardına düşmek doğru mudur, bilmiyorum?” demekle yetinmiştir. Ferrâ'ya göre, beyitte şâirin yetindiği kısımla asıl kastettiği mânâ anlaşıldığı gibi, âyette de ehl-i kitâbın eşit olmadıkları belirtildikten sonra içlerinde dürüst bir topluluk bulunduğu belirtilmesinden dürüst olmayanların da bulunduğu anlaşılır.

İbn Atıyye, Ferrâ'nın bu görüşünü aktardıktan sonra bunun kabûl edilebilir olmadığını belirtir. Ona göre doğrusu, “değildirler!” fiilinde bulunan ve daha önce zikredilmiş olan ehl-i kitâb¹⁰³ gösteren zamir, ليس fiilinin ismi; سَمِيعٌ masdarı ise haberidir. Daha sonra gelen مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ “ehl-i kitaptan” harf-i cer ve mecrûrundan oluşan şibh-i cümle, mukaddem haber; أَمَّةٌ قَائِمَةٌ ise muahhar mübtedâdir.¹⁰⁴

⁹⁸ Muhadram şâirlerden Lebîd b. Rebîa el-Âmirî'nin *Muallaka*'sında yer alan kâmil bahrindeki beyit için bk. Zevzenî, Hüseyin b. Ahmed, *Şerhu'l-Muallakat*, Dîmeşk: Dâru İbn Kesîr, 1989, s. 256-257.

⁹⁹ İbn Atıyye, XIV, 272.

¹⁰⁰ Âl-i İmrân 3/113.

¹⁰¹ Ferrâ, I, 230.

¹⁰² Muhadram şâirlerden Ebû Züeyb el-Hüzelî'ye âit olan tavîl bahrindeki beyit için bk. Ebû Züeyb el-Hüzelî, *Dîvan*, şerh: Sühâm el-Misrî, 1. baskı, Beyrut: el-Mektebül-İslâmî, 1998, s. 29.

¹⁰³ Daha önce zikredilen “Ehl-i kitap” ifâdesi ve sonrasında onu gösteren zamirler için bk. Âl-i İmrân 3/110-112.

¹⁰⁴ İbn Atıyye, III, 199-200.

Ferrâ'nın da ikinci bir vecih olarak zikrettiği bu tahlîl¹⁰⁵, İbn Atiyye'nin, karmaşık ve uzak gramer analizlerini tasvip etmediğini, bu konuda sâde bir anlayışa sâhip olduğunu göstermektedir.

Her konuda olduğu gibi istişhâd konusunda da en büyük kaynağı olan Taberî de, İbn Atiyye'nin tenkitlerinden payını alır. Meselâ Taberî, *“Orada Zekeriyya, Rabbine dua etti: Rabbim! Bana tarafından hayırlı bir nesil bağışla!”*¹⁰⁶ âyetindeki طَيِّبَةً “hayırlı” kelimesinin müennes oluşu hakkında şöyle demiştir:

ذُرِّيَّةٌ “nesil” kelimesi, çoğuldur; ancak tekil olarak da kullanılabilir. Nitekim burada tekil olarak kullanılmıştır. Çünkü Allah Teâlâ başka bir âyette Hz. Zekeriyâ'nın (as) duâsını şöyle nakletmiştir: فَهَبْ لِي مِنْ لَدُنْكَ وَلِيًّا “Tarafından bana bir veli (oğul) ver!”¹⁰⁷ Görüldüğü gibi Allah Teâlâ, burada مِنْ لَدُنْكَ أَوْلِيَاءَ “Tarafından bana veliler ver!” buyurmamıştır. Bu, Hz. Zekeriyâ'nın (as) tek bir oğul istediğini gösterir. Bu durumda طَيِّبَةً “hayırlı” kelimesinin müennes olmasının sebebi; (çoğulun sıfatı olması değil,) ذُرِّيَّةٌ “nesil” kelimesinin lâfız îtibâriyle müennes olmasıdır. Nitekim şâir şöyle demiştir:

أَبُوكَ خَلِيفَةٌ وَلَدَتْهُ أُخْرَى وَأَنْتَ خَلِيفَةٌ ذَاكَ الْكَمَالُ¹⁰⁸

“Atan halîfedir, deden halîfe; sen halîfesin!

Bu göz kamaştırıcı kemâl(iniz dilinde herkesin)”

Görüldüğü üzere şâir, halîfe erkek olduğu halde, sıfatı olan وَلَدَتْهُ أُخْرَى “onun dünyâya geliş sebebi de diğer bir halîfedir” cümlesinde müennes kipler kullanmış, (”وَلَدَتْهُ أُخْرَى” dememiştir.) Çünkü خَلِيفَةٌ “halîfe” kelimesi, lâfız îtibâriyle müennestir.”¹⁰⁹

İbn Atiyye, Taberî'nin bu görüşünü naklettikten sonra ذُرِّيَّةٌ “nesil” ve وَلِيٌّ “veli” kelimelerinin cins isim olduğunu, bu sebeple tekil ve daha fazlası için kullanılabileceğini belirterek Taberî'yi tenkit eder.¹¹⁰

SONUÇ

Endülüs'ün Zemaşerî'si (ö. 538/1143) olarak bilinen İbn Atiyye'nin (ö. 541/1146) *el-Muharrer*'i, tefsir literatürünün en önemli eserlerinden biridir. Eser, —rivâyet tefsîri kategorisinde değerlendirilse de — Taberî (ö. 310/922) tefsîrinde olduğu gibi istişhad yöntemine sıkça başvurur ve dolayısıyla rey de içerir.

İbn Atiyye, lügat, nahiv, sarf, belâgat ve kırâat gibi konularda başvurduğu istişhad yönteminde — diğer konularda olduğu gibi— Taberî'den çok faydalanmaktadır. Eserinde yer alan 1600 civârındaki şevâhiden incelemeye tâbi tuttuğumuz 400 örneğin 300 kadarı Taberî'nin tefsîrinde de yer almaktadır. Bunların 260 kadarı Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ'nın (ö. 210/825) *Mecâzu'l-Kur'ân*'ında, 100'den fazlası Ebû Zekeriyâ el-Ferrâ'nın (ö. 207/822) *Meâni'l-Kur'ân*'ında da mevcuttur. Ancak İbn Atiyye, bu müelliflere —çoğu zaman— hiçbir atıfta bulunmadan şevâhidi ve

¹⁰⁵ Bk. Ferrâ, I, 230.

¹⁰⁶ Âl-i İmran 3/38.

¹⁰⁷ Meryem 19/5.

¹⁰⁸ Birçok kaynakta yer alan vâfir bahrindeki bu beytin şâirini tespît edemedik. Beytin zikredildiği bâzı kaynaklar için bk. Ferrâ, I, 208; Semîn el-Halebî, III, 149; Emîl, VI, 172.

¹⁰⁹ Taberî, V, 362.

¹¹⁰ İbn Atiyye, III, 71.

istişhadla ilgili çıkarımları Taberî'den nakleder. Ayrıca zaman zaman Sîbeveyh (ö. 182/798), Ebû İshâk ez-Zeccâc (ö. 311/923) ve Ebû Ali el-Fârisî (ö. 377/987) gibi dilcilerden de nakilde bulunur.

İstişhadla ilgili hususlarda asıl kaynaklara gitmeden genellikle Taberî'den nakletme kolaylığına gitse de, şâir ve edip yönü de olan İbn Atıyye, şevâhid konusunda bilgi sâhibidir. Zaman zaman istişhâd ettiği beyitlerin şâirleri ve rivâyet ediliş şekilleri hakkında değerlendirmelerde bulunur. Ayrıca istişhâdla ilgili yaptığı nakillerde nakil yaptığı müelliflere mutlak bir teslimiyet göstermez. Onların görüşleri arasında tercihte bulunur, zaman zaman görüşlerini tenkit eder. Bu yönüyle İbn Atıyye'nin tefsîri, istişhad yöntemi bakımından muhtevâsı zengin olan dikkate değer bir eserdir.

BİBLİYOGRAFYA

Abdülatîf el-Hatîb, *Mu'cemü'l-Kırâât*, I-XI, Dimeşk: Dâru Sa'diddîn, t. y.

Abdülmûin Mellûhî, *Eş'âru'l-Lüsûs ve Ahbâruhum*, 1. Baskı, Dimeşk, Dâru Talâs, 1988.

Abdülvehhâb Abdülvehhâb Fâйд, *Menhecü İbn Atıyye Fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Kâhire: el-Hey'etü'l-Âmme li-Şüûni'l-Metâbii'l-Emîriyye, 1973.

Adiy b. Zeyd, *Dîvan*, Bağdat: Vizâretü's-Sekâfe ve'l-İrşâd, 1965.

Ahfeş, *Meâni'l-Kur'ân*, I-II, 1. Baskı, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1985.

A'sâ Meymûn b. el-Kays, *Dîvanu'l-A'sa'l-Kebîr*, Şerh: Muhammed Muhammed Hüseyin, 7. Baskı, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1983 (Karşılaştırmak için şu nüshalardan da faydalanılmıştır: nşr. Muhammed Ahmed Kâsım, 1. Baskı, Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1994; 1. Baskı, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1992; nşr: Mehdi Muhammed Nâsiruddin, 1. Baskı, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, s. 130)

Aynî, Mahmûd (ö. 885/1451), *el-Mekâsıdu'n-Nahviyye fî Şerhi Şevâhidi Şurûhi'l-Elfiyye* (Bağdâdî'nin *Hizânetü'l-Edeb*'inin kenârında), I-IV, Mısır: Bulak, t.y.

Bağdâdî, Abdülkâdir b. Ömer, *Hizânetü'l-Edeb ve Lübbü Lübbâbi Lisâni'l-Arab*, nşr: Abdüsselâm Muhammed Hârûn, I-XV, 3. Baskı, Kâhire: Mektebetü'l-Hancî, 1984

Birişık, Abdülhamit, "İbn Atıyye el-Endelüsî" *DİA*, XIX, 340.

Bişr b. Ebî Hâzim el-Esedî, *Dîvan*, nşr: İzzet Hasen, Dimeşk: Vizâretü's-Sekâfeti ve'l-İrşâdi'l-Kavmî fi'l-İklîmî's-Sûrî, 1960.

Cemâl Tılbe, *Fehârisü'l-Muharreri'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, 1. Baskı, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995.

Cerîr, *Dîvân*, Beyrut: Dâru Sâdır, 1960.

Cerrahoğlu, İsmâil, *Tefsir Usûlü*, 10. Baskı, Ank: TDV Yayınları, 1995.

Dirre, Muhammed Ali Tâhâ, *Fethu'l-Ğarîbi'l-Mücîb İ'râbu Şevâhidi Muğni'l-Lebîb*, I-IV, 2. Baskı, Dimeşk: Mektebetü'r-Rizâ, 1984.

Ebû Ali el-Fârisî (288-377), *el-Hucce li'l-Kurrâi's-Seb'a*, nşr: Bedruddîn Kahvecî-Beşîr, I-VI, 1. Baskı, Beyrut: Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, 1987.

Ebû Hayyân el-Endelüsî (654-745), *el-Bahru'l-Muhît*, 2. Baskı, Dâru'l-Fikr, 1983, Baskı yeri yok

Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm, *Kitâbü Fedâili'l-Kur'ân*, nşr: Mervan el-Atiyye ve arkadaşları, 1. Baskı, Dimeşk: Dâru İbn Kesîr, 343.

Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ, *Mecâzu'l-Kur'ân*, nşr: Muhammed Fuâd Sezgin, I-II, Kâhire: Mektebetü'l-Hancî, I, 349.

Ebû Zeyd el-Kureşî, *Cemheretü Eş'âri'l-Arab*, nşr: Muhammed Ali el-Hâşimî, I-II, 2. Baskı, Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 1986.

Ebû Züeyb el-Hüzelî, *Dîvan*, şerh: Sühâm el-Mısırî, 1. baskı, Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1998.

Emîl Bedî' Ya'kûb, *el-Mu'cemü'l-Mufassal fî Şevâhidi'l-Lügati'l-Arabiyye*, I-XIV, 1. Baskı, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996.

Ferrâ, *Meâni'l-Kur'an*, I-III, nşr: Ahmet Yusuf Necâtî-Muhammed Ali en-Neccar, Dâru's-Sürûr, t. y.

Hassân, *Dîvan*, nşr: Abdurrahman el-Berkûkî, 3 Baskı, Beyrut: Dâru'l-Endelüs, 1983.

İbn Atiyye el-Endelüsî, *el-Muharrerü'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, nşr: el-Meclisü'l-İlmî bi-Fâs, I-XVI, 1977.

—, *el-Fihrist*, nşr: Muhammed Ebü'l-Ecfân, 2. Baskı, Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1983.

İbn Ferhûn el-Mâlikî (ö. 799/1397), *ed-Dîbâcü'l-Müzheb fî Ma'rifeti A'yânı Ulemâi'l-Mezheb*, nşr: Muhammed el-Ahmedî Ebü'n-Nûr, I-II, Kâhire: Dâru't-Türâs, 1972.

İbn Hâkân, Ebû Nasr el-Feth b. Muhammed b. Ubeydillâh el-Kaysî, el-İşbîlî, *Kalâidü'l-İkyân ve Mehâsinü'l-A'yân*, nşr: Hüseyin Yûsuf Haryûş, I-IV (2 mücellet), 1. Baskı, Ürdün: Mektebetü'l-Menâr, 1989

İbn Kuteybe, *Tefsîru Ğarîbi'l-Kur'ân*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987.

İbnü'l-Ebbâr, *el-Mu'cem fî Ashâbi'l-Kâdi el-İmâm Ebî Alî es-Sadeffî*, nşr: Franciscus Codera, Matriti, 1885.

İbnü'l-Enbârî (ö. 577/1181), *el-İnsâf fî mesâili'l-Hilâf beyne'n-Nahviyyîn el-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn*, nşr: Muhyiddîn Abdülhamîd, I-II, el-Mektebetü't-Ticâriyye, t. y.

İbn Mâlik, *Elfiyye* (İbn Akîl şerhinin içinde), nşr: Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd, I-II, Tahran: İntişârâtu Nâsır Husrev, 1348.

İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, Kâhire: el-Mektebetü't-Ticâriyyetü'l-Kübrâ, t. y.

İbnü's-Sellâm el-Cumahi, *Tabakâtu Fuhûli's-Şuarâ*, nşr: Mahmûd Muhammed Şâkir, Kâhire: Matbaatu'l-Medenî, t. y.

Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ensârî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, I-XX, 3. baskı, Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1967.

Mufaddal ed-Dabbî, *İhtiyârâtü'l-Mufaddal* (Tebrîzî'nin Şerhi içinde), nşr: Fahrüddin Kabâve, I-IV, 2. Baskı, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1987.

Müberrid, *el-Muktedab*, nşr: Muhammed Abdülhâlık Azîme, I-IV, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb.

Öğmüş, Hârûn, "*Kur'an Yorumunda Şiirin Yeri (H. 2. Asır Çerçevesinde)*", Basılmamış doktora tezi, M. Ü. S. B. E. 2006.

Semîn, el-Halebî, *ed-Dürrü'l-Masûn fî Ulûmi'l-Kitâbi'l-Meknûn*, nşr: Ahmed Muhammed el-Harrât, I-XI, 1. Baskı, Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 1986.

Sîbeveyh, Ebû Bişr Amr b. Osman b. Kanber, *el-Kitâb*, nşr: Abdüsselâm Muhammed Hârûn, I-V, 3. Baskı, Kâhire: Mektebetü'l-Hancî, 1988.

Suyûtî, *el-İktirâh fî İlmi Usûli'n-Nahv*, nşr: Ahmed Subhi Furat, İst: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1975.

Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, nşr: Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, I-XXVI, 1. Baskı, Riyâd: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 2003.

Zeccac, *Meâni'l-Kur'ân ve İ'râbuh*, I-V, 1. Baskı, Kâhre: Dâru'l-Hadîs, 1994.

Zehebî, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, I-II, 1. Baskı, Beyrut: Dâru'l-Kalem, t. y.

Zerkeşî, Bedruddin Muhammed b. Abdillâh (ö. 794/1392), *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, I-IV, nşr: Muhammed Ebü'l-Fadl, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, t. y.

Zevzenî, Hüseyin b. Ahmed, *Şerhu'l-Muallakât*, Dimeşk: Dâru İbn Kesîr, 1989.

Zü'r-Rumme, *Dîvân*, I-III, nşr: Abdülkuddûs Ebû Sâlih, 3. Baskı, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993.